

Τα γεγονότα του 1822 στη Νάουσα. Η κατασκευή του μακεδονικού Ζαλόγγου

Γεωργία Βλαχοδήμου

Η απόφαση ανακήρυξης της Νάουσας ως «ηρωικής» πόλης και ο εορτασμός «της επετείου της εν έτει 1822 επαναστάσεως και του ολοκαυτώματος αυτής» υπογράφηκε στις 17 Αυγούστου 1955 από τον βασιλιά Παύλο και τους υπουργούς Εθνικής Αμύνης Παναγιώτη Κανελλόπουλο και Εσωτερικών Ιωάννη Νικολίτσα. Ήταν χρονιά όξυνσης στις σχέσεις Τουρκίας και Ελλάδας, παρά την προηγούμενη ένταξη των δύο χωρών στο NATO (1952) και τις επισκέψεις του Παύλου στην Τουρκία και του Προέδρου Celâl Bayar στην Ελλάδα (Δυτική Θράκη) ως επιστέγασμα της προσέγγισης αυτής. Η συγκυρία επέβαλε αντιτουρκικές κινήσεις, ιδιαίτερα μετά το πογκρόμ των Σεπτεμβριανών (1955).¹

Οι λόγοι που προτάχτηκαν της ανακήρυξης ήταν ότι η ένδοξη εξέγερση της Νάουσας αρμόζει να εορτάζεται με «αίγλη». Η πόλη, μολονότι απολάμβανε πρόνομια, ξεσηκώθηκε και συμμετείχε στον κοινό αγώνα της Ανεξαρτησίας παρά τη «δυσμενή γεωγραφική θέση», εφόσον βρισκόταν κοντύτερα στην Κωνσταντινούπολη απ' ό,τι η Πελοπόννησος. Το τίμημα που πλήρωσε ήταν η ολική καταστροφή, η σφαγή περισσότερων από δυο χιλιάδες κατοίκους και η θυσία «πλείστων γυναικών της αυτοθυσιασθησών εις τον κρημνόν των Στουμπάνων προς αποφυγήν αιχμαλωσίας και εξισλαμισμού». Χαρακτηριστικά τονίζεται η «αιχμαλωσία» αντί της «ατίμωσης» των γυναικών από τους Οθωμανούς, προκειμένου να προστατευτεί η «τιμή» των εντόπιων γυναικών. Η προσβολή της τιμής (ακόμη και ως ενδεχόμενο) θεωρείται βαριά, έστω κι αν την κάνει ο «εχθρός».²

Η Νάουσα, λοιπόν, χαρακτηρίστηκε επισήμως ηρωική πόλη. Η Κυριακή του Θωμά ορίστηκε ως τοπική εθνική εορτή και καθορίστηκε το πλαίσιο εορτασμού

1. ΦΕΚ, τεύχος Α', 240/3-9-1955. (Το ΦΕΚ συμπεριλαμβάνεται στο: *Νάουσα 19^{ος}, 20^{ος} αιώνας*. Πολιτιστική Εταιρεία Νάουσας «Αναστάσιος Μιχαήλ ο λόγιος», 1999). Ακόμη βλ. Κωνσταντίνος Χατζηγηγοριάδης, «Πως καθιερώθηκε το Ολοκαύτωμα», *Νάουσα*, 3 (Μάιος 1978), 50. Ο βουλευτής Ημαθίας Κωνσταντίνος Χατζηγηγοριάδης, εκλεγμένος με τον Ελληνικό Συναγερμό του Αλέξανδρου Παπάγου στις εκλογές του 1952, σε άρθρο του επισημαίνει πως η αναγνώριση της Νάουσας ως ηρωικής έγινε κατόπιν προσωπικής αναφοράς του, καθότι ήταν «εθνικώς» απαράδεκτη η άγνοια της ιστορίας της Επανάστασης της Νάουσας. Γι' αυτό αιτήθηκε την έκδοση Βασιλικού Διατάγματος, το οποίο, μάλιστα, ο ίδιος συνέταξε.

2. ΦΕΚ, τεύχος Α', 240/3-9-1955.

ως εξής: Την προηγούμενη ημέρα «διακοσμούνται τα δημόσια καταστήματα» και οι δάσκαλοι και καθηγητές εκφωνούν ομιλίες. Την ημέρα της γιορτής τελείται επίσημη δοξολογία με την παρουσία των υπουργών Εθνικής Αμύνης, Βορείου Ελλάδος και άλλων μελών της Κυβέρνησης, των προϊσταμένων των κρατικών υπηρεσιών του νομού και όλων των πολιτικών και στρατιωτικών αρχών της πόλης. Ακολουθεί παρέλαση στρατιωτικών τμημάτων, Σχολών της πόλης, οργανώσεων κλπ. Άλλες λεπτομέρειες καθορίζονται με αποφάσεις του νομάρχη Ημαθίας.³

Οι διεργασίες οι οποίες οδήγησαν στη λήψη της απόφασης για απόδοση της προαναφερθείσας ύψιστης τιμής στην πόλη αποτελούν το θέμα της παρούσας μελέτης. Στόχος της είναι η προσέγγιση των γεγονότων της Επανάστασης της Νάουσας και η πορεία ανάδειξής της ως ηρωικής πόλης τόσο μέσα από ιστοριογραφικές μελέτες όσο και με τα μάτια των Ναουσαίων, με τα χρονικά, τις ενθυμήσεις, τη λογοτεχνική παραγωγή, τις εορταστικές εκδηλώσεις, τα σχολικά εγχειρίδια και την αρθρογραφία του 20^{ου} αιώνα. Κύριο σημείο της έρευνας αποτελεί η ανάδειξη της θυσίας των γυναικών στον ποταμό Αράπιτσα ως εφάμιλλης του Ζαλόγγου.

Τα γεγονότα της Επανάστασης στην Δυτική Μακεδονία και ειδικότερα στη Νάουσα είναι γνωστά. Θα αναφερθούμε εν συντομία στα πρώτα και θα επικεντρωθούμε στα τελευταία. Αρχικά, εξεγέρθηκαν οι κάτοικοι της Χαλκιδικής υπό την ηγεσία του Εμμανουήλ Παππά και (παρά την εκεί αποτυχία τον Οκτώβρη του 1821) η Επανάσταση διαδόθηκε στη Δυτική Μακεδονία, όπου στελέχη της Φιλικής Εταιρίας προετοίμαζαν εξέγερση, η οποία όμως προδόθηκε στους Τούρκους. Στις αρχές του 1822 ο Λογοθέτης Ζαφειράκης, ο (γέρος) Αναστάσιος Καρατάσος και ο Αγγελής Γάτσος οργάνωσαν τα στρατεύματα, έστειλαν επιστολή στον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο και όρισαν επικεφαλής τον Νικόλαο Κασομούλη, τον μετέπειτα απομνημονευματογράφο της Ελληνικής Επανάστασης. Στις 19 Φεβρουαρίου 1822, κήρυξαν την Επανάσταση, παρά τα προνόμια που απολάμβανε η πόλη από τους Οθωμανούς. Στις 21 Φεβρουαρίου έγινε επίθεση από 1.800 αγωνιστές εναντίον της Βέροιας χωρίς αποτέλεσμα και την επομένη, με επικεφαλής τον Καρατάσο, οχυρώθηκαν στη Μονή Δοβρά. Εκεί στις 12 Μαρτίου οι επαναστάτες σημείωσαν σημαντική νίκη εναντίον 4.000 Τούρκων. Όμως η μονή ανακαταλήφθηκε με επικεφαλής τον Μεχμέτ Εμίν Πασά, γνωστό ως Αβδούλ Εμπού Λουμπούτ, ύστερα από ισχυρή αντίσταση.

3. ΦΕΚ, τεύχος Α', 240/3-9-1955. Όσον αφορά το τελετουργικό του εορτασμού, ακολουθείται επακριβώς το γενικότερο τυπικό ανάλογων εκδηλώσεων. Για τις εθνικές επετείους βλ. Χριστίνα Κουλουρή, «Γιορτάζοντας το έθνος: Εθνικές επέτειοι στην Ελλάδα το 19ο αιώνα», στο *Αθέατες όψεις της Ιστορίας. Κείμενα αφιερωμένα στον Γιάννη Γιανουλόπουλο*, Αθήνα: Ασίνη, 2012, σ. 181-210. Περισσότερα στοιχεία για τις εορταστικές εκδηλώσεις της Νάουσας αναφέρονται στις σελίδες 23-24.

Ακολούθησε η πολιορκία της πόλης της Νάουσας, η οποία διήρκησε από τις 24 ως τις 30 Μαρτίου 1822. Στις 26 Μαρτίου πολιορκήσαν την πόλη, την άμυνα της οποίας είχε ενισχύσει και ο κλεφταρματολός του Ολύμπου Διαμαντής Νικολάου. Στις 31 Μαρτίου ο Εμπού Λουμπούτ διέταξε γενική έφοδο και άφησε λεία στον στρατό του όλους τους κατοίκους της Νάουσας και την περιουσία τους.⁴ Ανήμερα του Πάσχα, 2 Απριλίου 1822, γίνεται η τρίτη έφοδος, ενώ στις 6 Απριλίου εισήλθαν στη Νάουσα (κατά τον Σπυρίδωνα Τρικούπη στις 11 Απριλίου, 12 κατ' άλλους).⁵ Παρά την τριήμερη αντίσταση 500 ανδρών στον Πύργο του Ζαφειράκη, υπό τους Ζαφειράκη, Γερο-Καρατάσο, Διαμαντή Νικολάου, οι Τούρκοι κατέλαβαν την πόλη. Ακολούθησαν σφαγές και αιχμαλωσία γυναικόπαιδων, που οδηγήθηκαν στα σκλαβοπάζαρα της Θεσσαλονίκης, δημεύσεις ή πυρπόληση περιουσιών. Κατά την προσπάθεια διαφυγής των πολεμιστών στο Βέρμιο, σκοτώθηκαν ο Ζαφειράκης και ο γιος του Γέρου-Καρατάσου, Γιαννάκης. Έπειτα πολλοί κάτοικοι πήραν τον δρόμο της προσφυγιάς (χωριά Πηλίου, Δράμα), ενώ οι Γερο-Καρατάσος, Αγγελής Γάτσος και Διαμαντής Νικολάου μαζί με άλλους αγωνιστές κατέφυγαν στη νότια Ελλάδα, όπου συνέχισαν τον αγώνα. Παράλληλα, γράφτηκαν κι άλλες σελίδες αυτοθυσίας και ηρωισμού. Στο ποτάμι Αράπιτσα,⁶ στη θέση Σδουμπάνοι, νέες γυναίκες, για να αποφύγουν την ατίμωση, έπεσαν στον καταρράκτη ο οποίος κατέληγε στη λίμνη του Παλαιοπύργου, που έκτοτε ονομάστηκε «Μαύρο Νερό» (ή «Μαύρη Λίμνη»). Με την κατάληψη της Νάουσας έσβησε ουσιαστικά η Επανάσταση στη Μακεδονία, μολονότι οι Έλληνες δεν έπαυσαν να παρενοχλούν τους Οθωμανούς στην περιοχή. Αμέσως η πόλη της Νάουσας χαρακτηρίστηκε μουσουλμανική και εγκαταστάθηκαν εκατό μουσουλμανικές οικογένειες. Μόνον μετά το 1830 επιτράπηκε η εγκατάσταση ραγιαδών (ακόμη και μη Ναουσαίων).⁷

4. Νικόλαος Γ. Φιλιππίδης, *Ο ιερός του 1821 ελληνικός αγών: Η Επανάσταση και καταστροφή της Ναούσης. Ιστορική πραγματεία*, Αθήνα: Αδελφοί Βαρβαρρήγου, 1881, σ. 37 κ.ε.

5. Σχετικά με τον ακριβή καθορισμό της ημερομηνίας της Επανάστασης στον Όλυμπο και της πολιορκίας και καταστροφής της Νάουσας υπάρχει διχογνωμία. Ο Ευστάθιος Στουγιαννάκης *Ιστορία της πόλεως Ναούσης. Από της ιδρύσεως μέχρι της καταστροφής του 1822*. (Κατά ανέκδοτον σχεδιάσμα Δ. Πλαταρίδου), Θεσσαλονίκη: Σύλλογος Αποφοίτων Λαππείου Γυμνασίου Ναούσης «Αναστάσιος ο Λόγιος», 1924, σ. 196, εξετάζοντας διάφορες μαρτυρίες τοποθετεί την άλωση της πόλης μεταξύ 5 και 13 Απριλίου. Ειδικότερα, κατά τον Πλαταρίδη, συνέβη στις 5 προς 6 Απριλίου και σύμφωνα με τον αυτόπτη μάρτυρα Αναστάσιο Ιωάννου στις 13 Απριλίου· η δε σφαγή του ιεροδίκη Βεχάπ Εφέντη λέγεται πως έγινε στις 12 Απριλίου. Ο Γιώργος Χ. Χιονίδης υιοθετεί ως πιθανές ημερομηνίες της άλωσης από 4 μέχρι 13 Απριλίου 1822 και της καταστροφής-πυρπόλησης των μοναστηριών της περιοχής της «Σκήτews Βερούας» (Τιμίου Προδρόμου κ.α.) τη Μεγάλη Πέμπτη 30 Μαρτίου 1822: Γιώργος Χ. Χιονίδης, «Νέα στοιχεία για τη χρονολόγηση του «χαλασμού» της Νάουσας και των μοναστηριών στα 1822», *Μακεδονικά*, 21 (1981), 155-166.

6. Για το ποτάμι Αράπιτσα βλ. Μανώλης Βαλασαμίδης «Το ποτάμι μας η Αράπιτσα» *Νάουσα*, 147 (Απρίλιος-Ιούνιος 2014), 28-31 και Νίκος Α. Κύρου «Ο θησαυρός της Νάουσας», στο *ίδιο* σ. 24-37. Το ποτάμι λατρεύτηκε στην αρχαιότητα ως ο Θεός Όλγανος.

7. Σπυρίδων Τρικούπης, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως*, Λονδίνο: Εκ της εν τη αυλή του ευρυθρόνου λέοντος Τυπογραφίας Ταυλόρου και Φραγκίσκου, 1853-1857, τόμ. 2, σ. 180-183· Φιλιππίδης,

Τα γεγονότα αυτά για πρώτη φορά έφερε στο φως ο περιηγητής François C.H. Rouquerville, ο οποίος, αν και δεν ήταν παρών στα συμβάντα, αντλώντας πληροφορίες από εκθέσεις και επιστολές που λάμβανε από τον αδελφό του, Πρόξενο στην Πάτρα, Hugo έγραψε, το 1824, το βιβλίο του *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασως: ήτοι η Αναγέννησις της Ελλάδος*, που περιλαμβάνει πληροφορίες σχετικά με την Επανάσταση της Νάουσας και την τύχη των κατοίκων της. Θα λέγαμε πως πρόκειται για βιβλίο αναφοράς, αφού σ' αυτό στηρίχτηκαν οι μεταγενέστεροι ιστορικοί, αντιγράφοντας πολλές φορές αυτούσια τα λόγια του. Σε αυτό επισημαίνει τη θηριωδία του Λουμπούτ και την ερμηνεύει ως πράξη-απόδειξη προς την Υψηλή Πύλη για τη σπουδαιότητα των υπηρεσιών του προς την αυτοκρατορία, σχολιάζει τον αμφιλεγόμενο ρόλο του Ζαφειράκη, την ομηρία 70 προκρίτων και τη μεταφορά τους στη Θεσσαλονίκη και αναφέρεται στα προαναφερθέντα πολεμικά γεγονότα αλλά και στη σύλληψη, τον εξευτελισμό και την καταδίκη του υποπρόξενου της Δανίας στη Θεσσαλονίκη Εμμανουήλ Κυριακού. Με έναν παραστατικό και πολλές φορές ωμό τρόπο κατέδειξε την εικόνα της βαρβαρότητας τόσο των Οθωμανών όσο και των Εβραίων στη Νάουσα και τη Θεσσαλονίκη. Ειδικότερα, κατηγορεί «τον εβραϊκό όχλο» για τον αποκεφαλισμό των ναουσαίων αιχμαλώτων. Μάλιστα παραθέτει την εξής μαρτυρία αυτόπτη μάρτυρα: «ήκουσα, λέγει, μετά τας σφαγάς Ιουδαίων τινά, καυχώμενον ότι απεκεφάλισεν εν μια μόνη ημέρα εξήκοντα τέσσαρας Χριστιανούς!». Και συνεχίζει: «το τέρας τούτο συνεκρότει μετά των ομοίων του σώμα εξ εξακοσίων δημίων υπό τόσω φρικώδους ζήλου διακαιομένους». Αλλά «οι άθλιοι αυτοί» συμμετείχαν ακόμη στα βασανιστήρια τόσο των προαναφερθέντων προκρίτων «της Καρά Βεροίας» και των ομήρων μοναχών «εξ Άθωνος», όσο και των αιχμαλώτων γυναικών στη Θεσσαλονίκη.⁸

ό.π., σ. 37 κ.ε.· Κωνσταντίνος Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Βόρειου Ελληνισμού. Μακεδονία, Θεσσαλονίκη*: Αδελφοί Κυριακίδη, 1991, σ. 148 κ.ε. Όπως αναφέρει ο Στέργιος Σπ. Αποστόλου στο *Πτυχές από την Ιστορία των παραταξιακών αντιπαραθέσεων στη Νάουσα (1671-1918)*, Νάουσα: Μακεδονικές Μελέτες, 1994, σ. 85 κ.ε., ηρωικά έδρασαν και οι Αναστάσιος Καμπίτης, Κωνσταντίνος Μαλάμος, Κωνσταντίνος Παπαφιλίππου, Γιάννης Κατσαούνης. Η παράλειψη των παραπάνω «δεν οφείλεται σε παραδρομή του Δημητρίου Πλαταρίδη αλλά σε εύσημη υπόδειξη (απειλή;) προς αυτόν κύκλων επιδιωκόντων την παντί τρόπω μυθοποίηση του προσώπου του Ζαφειράκη και την αμαύρωση των αντιπάλων του «ως προδοτών» συλλήβδην». Για τον αγώνα των Ναουσαίων στον κοινό Αγώνα της Θεσσαλίας, Ρούμελης, Μοριά, Νησιών βλ Κωνσταντίνος Παπουλίδης, «Το ολοκαύτωμα της Νάουσας. Τομές και διερευνηήσεις», *Νιάουσα*, 3 (Απρίλιος-Μάιος-Ιούνιος 1978), 48-49. Για τη φυγή των κατοίκων της Νάουσας βλ. στο Χρήστος Κωφός, «Τι λένε τα παλαιά χαρτιά», *Μακεδονικόν Ημερολόγιον Ν. Σφενδόνη*, 23 (1953), 260-262. Το γεγονός φωτίζεται και από μια εγκύκλιο-διαταγή του οθωμανού διοικητή, γραμμένη στην ελληνική γλώσσα για να γίνει κατανοητή από τον χριστιανικό πληθυσμό –ένδειξη της αριθμητικής υπεροχής του ελληνικού στοιχείου– στις 4 Μαρτίου 1824. Απευθυνόμενος στους αγάδες της Φλώρινας και του Οστρόβου (Αρμισσα), τους παρότρυνε να «παρασταθούν» στους κατοίκους που έφυγαν από τα χωριά τους «και σκόρπισαν στον καζά του Οστρόβου και πήραν τ' άρματα και κτύπησαν τ' ασκέρι μας για να κάνουνε δικό τους Γιονάν ντουβλετί».

8. François C.H. Rouquerville, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασως: ήτοι η Αναγέννησις της Ελλάδος*, μεταφρασθείσα υπό Ξενοφώντος Δ. Ζύγουρα καθηγητού, Αθήνα: Αναστάσιος Ν. Τρίμης, 1890, τόμ. 3

Αξίζει να αναφέρουμε ότι ο Rouqueville κάνει ιδιαίτερη μνεία στην τύχη των γυναικών και τη θυσία των γυναικόπαιδων μετά την καταστροφή της Νάουσας, αλλά δεν παραθέτει πληροφορίες σχετικά με τις γυναίκες που έπεσαν στην Αράπιτσα. Ο ίδιος, υιοθετώντας τη μαρτυρία του Χριστόφορου Περραιβού, που εκτέθηκε στην *Ιστορία του Σουλίου και της Πάργας* (1815), κατέγραψε στον πρώτο τόμο του έργου του τα γεγονότα του Σουλίου και εστίασε στη θυσία των γυναικών του Ζαλόγγου. Έγραψε πως εξήντα γυναίκες, «απέλπιδες», αφού δεν τις περίμενε παρά η «προσδοκία της δουλείας» και «το αίσχος της εις την διάκρισιν των Τούρκων αφέσεώς των, εκτινάσσουσι δίκην λίθων τα τέκνα τους», τα πτώματα των οποίων έσωσαν «μερικές» γυναίκες.⁹

Είναι απαραίτητο, πριν παρουσιάσουμε τις ιστοριογραφικές μελέτες για την Επανάσταση της Νάουσας, να επισημάνουμε τις πρώτες καταγεγραμμένες «ενθυμήσεις» Ναουσαίων και να δούμε τη δική τους προσέγγιση. Μια πρώτη πηγή, σύγχρονη με τα γεγονότα, συνιστούν οι σύντομες σημειώσεις του αυτόπτη μάρτυρα Αναστασίου Ιωάννου, ο οποίος έζησε την Επανάσταση της Νάουσας το 1822. Στο σημειώμά του εξιστορεί προσωπικά συμβάντα, όπως την αιχμαλωσία της κόρης, του γαμπρού του και των δυο παιδιών τους, την εξαγορά τους με 1600 γρόσια καθώς και τη δική του φυλάκιση στη Θεσσαλονίκη και αποφυλάκισή του έναντι 10.500 γροσίων. Αλλά παράλληλα πληροφορεί και για τον «χαλασμό» της πόλης: «Παντελής αφανισμός υπό του απηνεστάτου απαλάτου πασσά Σελανίκ Βαλεσή [...] Εκαρατομήθησαν άνδρες 170 και εσκλαβώθησαν γυναίκες, παιδιά υπέρ τους 5.050 και επυρπολήθη άπασα».¹⁰ Όσον αφορά τον ακριβή αριθμό των νεκρών υπάρχουν διχογνωμίες: Ο Rouqueville και ο Ευστάθιος Στουγιαννάκης αναφέρονται σε «πολυάριθμους», ο Σπυρίδων Τρικούπης σε 5.000, ο Νικόλαος Σπηλιάδης σε 3.500 και ο Βασίλης Νικολαΐδης σε 10.000 αιχμαλώτους και νεκρούς.

Δυο ακόμη «ενθυμήσεις» (μικρά χρονικά) που διασώθηκαν περιέχουν ελάχιστες αναφορές. Η πρώτη, του Βεροιώτη Μιχαλούση, που γεννήθηκε το 1818, κα-

σ. 326-333. Για την Επανάσταση στη Μακεδονία βλ. Βακαλόπουλος, *ο.π.*, σ. 148-157. Για την τύχη των επαναστατών βλ. Αντώνης Μιχ. Κολτσίδας, *Η Επανάσταση και καταστροφή της Νάουσας κατά το 1822: Το δράμα των Επαναστατών-πεσόντων-αιχμαλώτων. Οι εθνομάρτυρες και οι Νεομάρτυρες της ηρωικής Νάουσας*, Θεσσαλονίκη: Αδελφοί Κυριακίδη, 2010, σ. 114-131. Η στάση των Εβραίων απέναντι στους κατοίκους της Νάουσας εξετάζεται στη σελίδα 10.

9. Rouqueville, *Ιστορία*, τόμ. 1, σ. 133. Αξίζει να αναφέρουμε ότι ο Rouqueville έζησε 15 χρόνια στην Αυλή του Αλή Πασά. Για τις γυναίκες του Ζαλόγγου περισσότερα στοιχεία στη σ. 9 και στο Αλέξης Πολίτης, «Ο Ύχορος του Ζαλόγγου». Πληροφοριακοί πομποί, πομποί αναμετάδοσης, δέκτες πρόσληψης», *Ο Πολίτης*, 139 (2005), 35-43.

10. Στουγιαννάκης, *ό.π.*, σ. 229 και Κωφός, *ό.π.*, 260-262. Όπως σημειώνει ο δικηγόρος της Νάουσας Χρήστος Κωφός «στη βιβλιοθήκη της παλιάς Κοινότητας Εδέσσης βρίσκονται δυο παλιά, αιωνόβια βιβλία. Στο ένα υπάρχουν σημειώσεις γραμμένες απ' τον Αναστάσιον Ιωάννου (1764-1824) με αναφορές σε ιστορικά και άλλα τοπικά γεγονότα». Ο Ιωάννου τοποθετεί την καταστροφή της Νάουσας στις 13 Απριλίου 1822.

ταγράφηκε πιθανόν το 1850-1852). Προσδιορίζει χρονικά την καταστροφή της Νάουσας στις 10 Απριλίου 1822 και των μοναστηριών στις 30 Μαρτίου 1822. Η δεύτερη, παρότι παραλείπει τα γεγονότα στη Νάουσα, επαληθεύει, ωστόσο, την καταστροφή της μονής του Προδρόμου στις 30 Μαρτίου 1822, Μεγάλη Πέμπτη.¹¹ Σ' ένα τελευταίο χειρόγραφο ανώνυμος ναουσαίος συντάκτης αναφέρεται στην ίδρυση της Νάουσας, την ακμή, τους αγώνες κατά του Αλή Τεπελενλή, την Επανάσταση του 1822 και την αντιπαράθεση των δυο κομματικών παρατάξεων, του Ζαφειράκη και του Μάμαντη¹² καθώς και στον εποικισμό της καταστραφείσας πόλης. Ο συντάκτης του κειμένου παρουσιάζει την Αράπιτσα — πρόκειται για την πρώτη ιστορική αναφορά του όρου Αράπιτσα— ως τοπωνύμιο που βρίσκεται πλησίον του πύργου του Ζαφειράκη, χωρίς όμως να μνημονεύσει τη θυσία των γυναικών, μολονότι περιγράφει παραστατικότερα τη σκηνή των σφαγών και της αιχμαλωσίας των γυναικών: «Όλο το κιόσκι περίπου 20 στρέμματα με υπέρ τας 10 πλατάνους τόπος τερπνότητος [...] είχε μετασχηματισθή εις πανήγυριν κλαυθμώνος, ένθεν ανθρωπομακελείον, ένθεν αγοραπώλησις αιχμαλώτων, γυναικών, παιδών, διηρημένων εις πωλητάς διαφόρους, ένας έχων την μητέρα, άλλος τα τέκνα, έσκουζαν και τσίριζαν τα παιδιά διά τας μάνας των, αλλ' αδύνατον, διότι άλλος είχεν τους μεν, άλλος τους δε». Και καταλήγει: «Ας παύσωμεν αυτά διότι τρέμει η χειρ και δακρύζουν οι οφθαλμοί, αν θελήση τις να εξακολουθή λεπτομερέστερα να τα διηγηθή».¹³ Φυσικά τα χειρόγραφα γράφθηκαν από Ναουσαίους και, ανεξάρτητα αν έγιναν ευρέως γνωστά τον 20ό αιώνα, εξαιτίας της συγκινησιακής τους φόρτισης συνιστούν τεκμήρια του ψυχολογικού κλίματος που ακολούθησε την καταστροφή της πόλης. Παρότι δεν γίνε-

11. Χιονίδης, *ό.π.*, 155-166.

12. Περισσότερα για την αντιπαράθεση Ζαφειράκη-Μάμαντη βλ. στο Αποστόλου, *ό.π.*, σ. 69 κ.ε.

13. Ιωάννης Κ. Βασδραβέλλης, «Ιστορικά περί Ναούσης εξ ανεκδότου χειρογράφου», *Μακεδονικά*, 3 (1956), 126-141. Το χειρόγραφο που παρουσιάζει ο Ιωάννης Κ. Βασδραβέλλης με την επιγραφή «Ιστορικόν Νιάουσσας», βρέθηκε στη συλλογή του ιερομονάχου Καλλινίκου και είναι σημαντικό, γιατί ο ανώνυμος συντάκτης που ήταν Ναουσαίος –όπως ανώνυμος τυχαίνει να είναι και ο αντιγραφέας– είναι αυτόπτης μάρτυρας των τραγικών συμβάντων σε αντίθεση με τον Πλαταρίδη, ο οποίος δεν ζούσε εκείνη την περίοδο. Ως γνωστόν τα σημειώματα του τελευταίου επεξεργάστηκε ο Ευστάθιος Στουγιαννάκης. Ο ανώνυμος συντάκτης διασώθηκε στο χωριό Γραμματικόβο (σημερινό Άνω και Κάτω Γραμματικό) με τον πατέρα του και τα άλλα μέλη της οικογένειάς του. Αναφερόμενος στο Ζαφειράκη, μεταξύ άλλων, γράφει: Στο τέλος με προδοσία μπήκαν οι Οθωμανοί. Τότε «άμα έλαβεν την είδησιν ο Ζαφειράκης ότι οι Τούρκοι εισήλθον εντός της πόλεως και λεηλατούν, θύουν και απολύουν εις το κάτω μέρος, αμέσως με τους οπλοποιοούς και κυνηγούς εκλείσθη εις τον πύργον πλησίον εις την Αράπιτσαν (ποταμός) εις την άκραν της χώρας ως εις ακρόπολιν, εβάσταζεν τρεις έτι ημέρας πολεμών και έδωσεν καιρόν εις τους χριστιανούς, εξήρχοντο προς τα βουνά από την Κλεισούρα, και πολλοί εσώθησαν εις το Γραμματικόβον, όπου και ο πατήρ μου είχεν πρώτος καταφύγει με ολόκληρον οικογένειαν, θήλεά τε και άρρενα τρία τέκνα και η μητήρ μου και ο ίδιος χρησίμευσεν ο πατήρ μου διά να υποδέχεται και περιθάλη τους αποφυγόντας την αιχμαλωσίαν και τον θάνατον, ούτω κατόπιν ο Ζαφειράκης, αφού τραγικόν θάνατον έδωκεν εντός του πύργου εις βρέφη τινά διά να μη σκούζουν, διά των κλαυμάτων ησώχως χωρίς να εννοήσουν οι Τούρκοι, εξήλθε και έφτασεν εις Άγιον Νικόλαον και ανταμώνη με τους οπλαρχηγούς Καρατάσιον και Γκάτσον, οίτινες τον περιέμεναν».

ται μνεία της θυσίας των γυναικών στην Αράπιτσα, η αξία τους συνίσταται στο γεγονός ότι αποτελούν τα πρώτα κείμενα που αποτυπώνουν την αντανάκλαση του ολοκαυτώματος της Νάουσας στην τοπική ιστορική μνήμη.

Μια άλλη κατηγορία πηγών συνιστούν τα οθωμανικά αρχεία και οι εκθέσεις του βρετανού πρεσβευτή στην Κωνσταντινούπολη Strangford προς την κυβέρνηση του. Τα μεν διαθέσιμα στοιχεία από τα *Ιστορικά Αρχεία Μακεδονίας, Β' Αρχείον Βεροίας Ναούσης 1598-1886* (τα οποία επιμελήθηκε ο Ιωάννης Κ. Βασδραβέλλης) φωτίζουν τα γεγονότα της Νάουσας, χωρίς όμως να προσθέτουν κάποια πληροφορία για τα συμβάντα της Αράπιτσας.¹⁴ Τα δεύτερα αναδεικνύουν την εχθρική στάση των Μεγάλων Δυνάμεων και, κυρίως, της Βρετανίας έναντι της Επανάστασης της Μακεδονίας καθώς και πτυχές της.¹⁵

Αν παρακολουθήσουμε την εξέλιξη της ελληνικής ιστοριογραφίας επί του θέματος, θα διαπιστώσουμε ότι το 1851, δημοσιεύονται τα *Απομνημονεύματα* του αγωνιστή του 1821 Νικολάου Σπηλιάδη με περιορισμένες αναφορές στα γεγονότα της Νάουσας (σε τέσσερις σελίδες). Σε σύγκριση με τον Rouqueville, εστιάζει περισσότερο στα πολεμικά γεγονότα της Επανάστασης καθώς και της αποτυχίας εκείνης του Ολύμπου και της Νάουσας, ενώ παραλείπει τις διπλωματικές αναφορές, αν και ο ίδιος υπήρξε και πολιτικός. Συνοπτικά, εξιστορεί την καθυστερημένη άφιξη του Γρηγορίου Σάλα από τη Μύκονο στον Όλυμπο και την εξέγερση μόλις διακοσίων ανδρών, καθώς και τη διαφωνία Καρατάσου-Ζα-

14. Ιωάννης Κ. Βασδραβέλλης (επιμ.), *Ιστορικά Αρχεία Μακεδονίας, Β' Αρχείον Βεροίας-Ναούσης 1598-1886*, Θεσσαλονίκη: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, 1954, σ. 249-291. Μεταξύ αυτών επιλέγουμε το αυτοκρατορικό φερμάνι που διατάσσει τον βαλή της Θεσσαλονίκης Εμπού Λουμπούτ να καταστείλει την Επανάσταση (306, 5 Απριλίου 1822), τις διαταγές του βαλή Θεσσαλονίκης για την εκστρατεία του ίδιου στην επαναστατημένη Νάουσα (305, 27 Μαρτίου 1822), για «αποκοπή των συγκοινωνιών της επαναστατημένης Ναούσης (307, 6 Απριλίου 1822), για καταδίωξη των αρχηγών της Επανάστασης που κατέφυγαν στο Βέρμιο (310, 21 Απριλίου 1822), για την επαναφορά στη Βέροια των βαρέων όπλων που χρησιμοποιήθηκαν στον βομβαρδισμό της Νάουσας (311, 21 Απριλίου 1822), για την τοποθέτηση νέου καδή στη Νάουσα σε αντικατάσταση του Αμπούλ Βεχάπ (312, 22 Απριλίου 1822), για τη μεταφορά στη Θεσσαλονίκη των γυναικόπαιδων των αρχηγών της Επανάστασης της Νάουσας που αιχμαλωτίστηκαν (313, 22 Απριλίου 1822), για αποστολή δύναμης με σκοπό τη φρούρηση της Βεροίας (314, 25 Απριλίου 1822) και τέλος τον κατάλογο των δαπανών της πόλης της Βεροίας για τα τουρκικά στρατεύματα που πολιορκούσαν την πόλη (308, 6 Απριλίου 1822). Για την ανεύρεση, μετάφραση, δημοσίευση των Αρχείων βλ. και Ελένη Μήτσιαλα-Ζεγκίνη, «Το Αρχείο του τουρκικού Ιεροδικείου Βεροίας-Ναούσης (1598-1886)», *Νάουσα*, (Ιούλιος-Δεκέμβριος 1996), 100-105.

15. Κωνσταντίνος Βακαλόπουλος, *Ανέκδοτα ιστορικά στοιχεία αναφερόμενα στη Μακεδονία πριν και μετά το 1821*, Θεσσαλονίκη: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, 1975, σ. 55-60. Οι εκθέσεις του βρετανού πρεσβευτή στην Κωνσταντινούπολη Percy Smythe Strangford χρονολογούνται στις αρχές Ιουλίου 1821. Ειδικότερα, ενδιαφέρουσες είναι οι ειδήσεις για την Επανάσταση της Κασσάνδρας, του Ολύμπου και της Νάουσας. Ο Strangford θεωρεί τον Ζαφειράκη υπαίτιο της καταστροφής και μάλιστα του θανάτου των συζύγων και των παιδιών των πολιορκημένων, ενώ ο υποπρόξενος της Ολλανδίας στη Θεσσαλονίκη επισημαίνει την έλλειψη αξιόλογου άνδρα στην Επανάσταση της Μακεδονίας και προσδιορίζει την κατάληψη της Νάουσας στις 24 Απριλίου 1822.

φειράκη,¹⁶ με αφορμή τα κύρια γεγονότα της εξέγερσης των Μακεδόνων στη Νάουσα, τη σκληρότητα των Μουσουλμάνων και Εβραίων προς τους Χριστιανούς, χωρίς να κάνει λόγο για τα περιστατικά της Αράπιτσας. Και συμπεραίνει: «Και οποία τεράστια ήθελον κατορθώσει οι ανδρείοι Μακεδόνες, αν ελάμβανον όλοι ομού ταυτοχρόνως τα όπλα κατά της τυραννίας των Τούρκων!».¹⁷

Σε αντίθεση με τα γεγονότα του Ζαλόγγου τον Δεκέμβρη του 1803, τα οποία καταγράφηκαν αμέσως (1805) από τον περιηγητή Mendelssohn Bartholdy, ο οποίος τον χειμώνα του 1803-1804 βρισκόταν στα Γιάννενα,¹⁸ οι πλησιέστερες χρονικά πληροφορίες για την Αράπιτσα, ήρθαν στο φως τριάντα χρόνια μετά το συμβάν. Το 1853 ο Σπυρίδων Τρικούπης, στην *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως*, πέρα από την Επανάσταση της Νάουσας, πρώτος κατέγραψε τη θυσία των γυναικών στον ποταμό Αράπιτσα. Βέβαια, αγνοούμε τις πηγές που χρησιμοποίησε για να καταχωρίσει το γεγονός ως ηρωικό. Επρόκειτο, άραγε, για ακούσματα προφορικών μαρτυριών; Πάντως, επισήμανε τους λόγους που η Νάουσα αποτέλεσε «προσφυές ορμητήριο των κατ' εκείνα τα μέρη επαναστατικών κινημάτων»: «διά το πλήθος των κατοίκων της Χριστιανών, Ελλήνων και Βουλγάρων, διά τους πόρους της και διά το περιτείχισμά της». Και κατέληξε στο συμπέρασμα ότι «αφ' ού κατεστράφη η Κασσάνδρα και επροσκύνησε το Όρος, τότε εκινήθη η Νάουσα, ούδ' αυτή εκ προμελέτης αλλ' εξ ανάγκης». Όσον αφορά την καταστροφή της Νάουσας και «τα παθήματα των κατοίκων» αποδόθηκαν σύ-

16. Για τη δράση και τον ρόλο του Ζαφειράκη στη Νάουσα στη διάδοση της Φιλικής Εταιρίας, η οποία αμφισβητείται από τον Διονύσιο Α. Κόκκινο, προφανώς, λόγω της φημολογούμενης στάσης του στον θάνατο του Υπάτρου και το κλίμα τρομοκρατίας που εξαπέλυσε κατά των οπαδών των πολιτικών του αντιπάλων Δραγατά Μάμανη, Κωνσταντίνου Παπαφιλίππου και Αντωνάκη Περδικάρη βλ. στο Αποστόλου, *ό.π.*, σ. 142-143. Μια άλλη εκτίμηση για το τέλος του Ζαφειράκη εξέφρασε ο γάλλος πρόξενος στη Θεσσαλονίκη Francois-Marie Bottu στην αναφορά του (10 Μαΐου 1822) προς τον πρεσβευτή στην Κωνσταντινούπολη, ότι δηλαδή ο «υποκινητής του ξεσηκωμού στην περιοχή πέρα από τον Βαρδάρη» Ζαφειράκης βρισκόταν ανάμεσα στους βασανισμένους αιχμαλώτους που θανατώθηκαν (πάνω από 60) στη Θεσσαλονίκη: Κυριάκος Σιμόπουλος, *Πως είδαν οι ξένοι την Ελλάδα του 21*, Αθήνα: Πολιτιστικές εκδόσεις, 2004, τόμ. 2, σ. 135-136, 155.

17. Νικόλαος Σπηλιάδης, *Απομνημονεύματα διά να χρησιμεύσωσιν εις την Νέαν Ελληνικήν Ιστορίαν*, τόμ. 1, Αθήνα: Τύποις Χ. Ν. Φιλαδελφεύς, (1851), σ. 310-313. Ο Σπηλιάδης γεννήθηκε το 1785 στην Τριπολιτσά και πέθανε το 1862 στο Ναύπλιο. Φιλικός, πρωτεργάτης, αγωνιστής του Αγώνα, συγγραφέας και πολιτικός. Πληρεξούσιος στην Δ' και Ε' Εθνοσυνέλευση το 1829 και 1832 αντίστοιχα και Γραμματέας της Επικρατείας στην κυβέρνηση Καποδίστρια. Οι τρεις τόμοι των *Απομνημονευμάτων* εκδόθηκαν το 1851, 1853 και 1857. Τελειώνει την αφήγηση ως εξής: «Οι Τούρκοι διήρπασαν και παρέδωκαν εις τας φλόγας την Νάουσαν, και ηχμαλώτισαν υπέρ τας δεκαπέντε χιλιάδας χριστιανούς, το μέγα μέρος γυναικόπαιδα, μεθ' ων και τας οικογενείας του Καρατάσου και του Γάτσου, και έκτισαν ζώσαν την σύζυγον εκείνου, και εβασάνισαν ανηλεώς πολλάς άλλας γυναίκας, διά να τας βιάσωσι να εξομώσωσιν». Και συνεχίζει: «Παρέδωκαν δε έως δυο χιλιάδες άνδρες εις τους Εβραίους, οίτινες ήσαν οι εκούσιοι δήμιοι του Αβδούλ Αμπούτ και τους εφόνευσαν εις το μεγάλο Κιόσκι έξω της πόλεως κτυπώντας με ρόπαλα κατακέφαλα και σφάζοντες αυτούς ωσάν τους βόας». Για την οικογένεια Καρατάσου βλ. στο Γεώργιος Χ. Χιονίδης, «Σχεδιάγραμμα περί του Γέρου-Καρατάσου και της οικογένειάς του», *Μακεδονικά*, 9 (1969), 295-315.

18. Πολίτης, *ό.π.*, σ. 35.

ντομα (μόνο μια σελίδα αφήγησης) αλλά ταυτόχρονα με ωμό και παραστατικό τρόπο. Εναρμονισμένος με τον Rouqueville και τον Σπηλιάδη εξέφρασε παρόμοιες απόψεις και αφηγήθηκε το γεγονός της αιχμαλωσίας και του φρικτού θανάτου πέντε χιλιάδων στη Νάουσα και άλλων τόσων στον Παλαιόπυργο (Κούλια) στην άκρη της πόλης. Ειδικότερα για την τύχη των γυναικών επισήμανε: «ποσώς το γυναικείον φύλον δεν εκίνησε τους εχθρούς εις συμπάθειαν· πολλάί γυναίκες εις τα φλόγας ερρίφθησαν, έγκυοι εξεκοιλιάσθησαν, τέκνα έμπροσθεν των γονέων εσφάγησαν, βρέφη από των τραχήλων των μητέρων εκρεμάσθησαν». Προπαντός στο σημείο αυτό εξιστόρησε και εκθείασε τη θυσία των γυναικών στον ποταμό Αράπιτσα: «παρθένοι και μητέρες αγκαλοφορούσαι τα τέκνα των έπεσαν αυθόρμητοι εις την πλησίον του Παλαιόπυργου λίμνην, το Μαύρον νερόν, και επνίγησαν εις αποφυγήν ατιμίας και βασάνων· τόσον θηριώδεις εφάνησαν οι νικηταί». ¹⁹ Με μια σύντομη αναφορά στα κορίτσια και τις μητέρες, οι οποίες είχαν στην αγκαλιά τα μικρά παιδιά τους, χωρίς να φορτίζει με συναισθήματα τα γεγονότα (πέρα από το «θηριώδεις») και χωρίς να προσδιορίζει τον ακριβή αριθμό, την ταυτότητά τους, την ακριβή ημερομηνία, δηλώνει πως οι γυναίκες της Αράπιτσας, «παρθένοι» και μητέρες με τα παιδιά στην αγκαλιά τους αυτοβούλως προτίμησαν τον θάνατο από τα βασανιστήρια και την ατίμωση που δυστυχώς δεν απέφυγαν άλλες συμπατριώτισσές τους. Σε σύγκριση με το Ζάλογγο, παρατηρούμε ότι εκεί δίνεται ο ακριβής αριθμός από τον Bartholdy: «τριάντα εννέα γυναίκες γκρεμίστηκαν ψηλά από τα βράχια με τα παιδιά τους, που μερικά ήταν ακόμη στο βυζί». Ο χορός προστέθηκε το 1815 (όπως και ο αριθμός 60 γυναίκες) από το Χριστόφορο Περραιβό στην *Ιστορία του Σουλίου και της Πάργας*, ενώ αφαιρέθηκε από την β' έκδοσή του το 1857. ²⁰ Ήδη όμως το αφήγημα του χορού είχε παγιωθεί στην εθνική συνείδηση. Από την άλλη ο Τρικούπης εμμένει μόνο στο γεγονός της θυσίας των γυναικών και δεν αναφέρει χορό, αντίστοιχο του Ζαλόγγου.

Για τη βαρβαρότητα και τη σκληρότητα των Εβραίων έναντι των κατοίκων της Νάουσας παρόμοιες θέσεις με τους Rouqueville και Σπηλιάδη εξέφρασε και ο Τρικούπης. Συμμετείχαν στις θηριωδίες, γράφει, «ένοπλοι και πολύδιψοι χριστιανικού αίματος» «ως εκούσιοι δήμιοι» και, κατά τον Νικολαΐδη, αν την πρώτη σφαγή την έκαμαν οι Τούρκοι μέσα στη ζάλη της νίκης, οι Εβραίοι τους ξεπέρασσαν σε ωμότητες και «σκότωσαν τους ανυπεράσπιστους και άοπλους αιχμάλωτους σαν βόδια...», μια παρομοίωση που παραπέμπει στον Τρικούπη και τον Σπηλιάδη. ²¹ Ακόμη και οι εβραίοι έμποροι της Θεσσαλονίκης, έχοντας εξασφαλίσει την υποστήριξη των Οθωμανών με διαταγή του βαλή της Θεσσαλονίκης, δι-

19. Τρικούπης, *Ιστορία*, τόμ. 2, σ. 180-183.

20. Πολίτης, *ό.π.*, σ. 36-37.

21. Τρικούπης, *ό.π.*, σ. 182-183· Βασίλης Νικολαΐδης, *Les Turcs et la Turquie contemporaine. Itinéraire de voyages dans les provinces ottomans avec cartes détaillées*, Παρίσι, 1859, τόμ. 1, σ. 285.

ευκολύνονταν στην αγορά λαφύρων από τη Νάουσα.²² Άλλωστε, αποτελούσαν την ισχυρότερη ομάδα πληθυσμού της Θεσσαλονίκης και διαβιούσαν σε καλύτερη κατάσταση στο οθωμανικό κράτος απ' ό,τι στα χριστιανικά κράτη.²³

Η αποτυχία της Επανάστασης σε πολλές περιοχές, η αιχμαλωσία και οι σφαγές των κατοίκων από τους «αιμοχαρείς τυράννους της Ελληνικής φυλής» δεν άφησαν αδιάφορο τον αγωνιστή του 1821 υπολοχαγό Αριστείδη Χρυσοβέργη από τη Μεσημβρία. Το 1853, σε ένα ευσύνοπτο κείμενο, τονίζει: «νέαι αιχμαλωσίαι· νέαι σφαγαί· οίον: κατά την Άρταν, κατά την Νάουσαν και Κασσάνδραν, κατά τας Κυδωνίας, κατά την Κρήτην, κατά την Χίον, κατά το Τρίκερι και σκληρότεραι και αιματωδέστεραι των πρώτων, ώστε ο αγών πανταχόθεν πλέον κατασταλλάζει, ως εις τελευταίον μονητήριοι και καταφυγίον του, εις Πελοπόννησον και Στερεάν Ελλάδα...».²⁴

Την ίδια δεκαετία ο αξιωματικός του Μηχανικού Βασίλης Νικολαΐδης, βασισμένος σε προφορικές μαρτυρίες ανθρώπων που βίωσαν τα γεγονότα, στο περιηγητικό βιβλίο του (1859) παρέχει ουσιαστικές πληροφορίες για την Επανάσταση στη Νάουσα και τα γεγονότα στην Αράπιτσα. Σε αρκετά σημεία ο Νικολαΐδης υιοθέτησε στην αφήγησή του ταυτόσημες απόψεις με του Τρικούπη (στάση Εβραίων, τύχη γυναικών των αρχηγών της Επανάστασης, αριθμό σφαγιασθέντων, ολοκληρωτική καταστροφή 120 χωριών και, στην περίπτωση της θυσίας των γυναικών, την ονομασία του χώρου «εις την πλησίον του Παλαιοπύργου λίμνην, το Μαύρον νερόν»). Συμφωνώντας με τους προαναφερθέντες ιστορικούς, αναφέρεται στην καταφυγή πέντε χιλιάδων οικογενειών των περιχώρων, τη δύναμη των ανδρών του Μεχμέτ Εμίν, την ελληνική φρουρά της Μονής του Δοβρά, την τύχη των γυναικών των αρχηγών Καρατάσου, Ζαφειράκη, Γάτσου και την αιχμαλωσία γυναικών και παιδιών. Ωστόσο, η εξιστόρηση δεν συμφωνεί σε όλα τα σημεία με την αντίστοιχη του Τρικούπη. Διαφοροποιείται ως προς τον αριθμό των σφαγιασθέντων και προσθέτει ότι στον ποταμό Αράπιτσα έπεσαν εκτός από γυναίκες και άνδρες, κυνηγημένοι από τους Τούρκους:

Στον Παλαιόπυργο τους πρόφτασαν οι νικητές. Ένα μεγάλο τέλμα, που από τότε το ονόμασαν μαύρη λίμνη, έδωσε στα θύματα το μέσο να ξεφύγουν την ατιμία και το μαρτύριο. Άνδρες και γυναίκες έπεφταν κατά εκατοντάδες. Ένας τέτοιος θάνατος τους φαινόταν ευεργεσία...²⁵

22. *Ιστορικά Αρχεία Μακεδονίας, Β' Αρχείον Βεροίας-Ναούσης, ό.π., σ. 273* (διαταγή του βαλή της Θεσσαλονίκης).

23. Gunnar Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, μετάφραση Θόδωρος Παρασκευόπουλος, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, τόμ. 1, 2004, σ. 892.

24. Αριστείδης Χρυσοβέργης, *Η Ελληνική Επανάσταση*, Ερμούπολη Σύρου: Γεωργίου Μελισταγούς Μακεδόνας, 1853, σ. 17-18.

25. Νικολαΐδης, *ό.π.*, σ. 284-288. Για τον Βασίλη Νικολαΐδη βλ. Απόστολος Βακαλόπουλος «Νέα ιστορικά στοιχεία για την Επανάσταση του 1821 στη Μακεδονία», *Νιάουσα*, 93 (Οκτώβριος-Δεκέμβριος 2000), 7-9. Ο Νικολαΐδης γεννήθηκε το 1821 στην Κωνσταντινούπολη, αιχμαλωτίστηκε μετά τις σφαγές

Η συγκεκριμένη εκδοχή της θυσίας προσθέτει διαφορετικά στοιχεία στο αφήγημα, όχι μόνο ως προς τον αριθμό των συμμετεχόντων, αλλά και ως προς το φύλο και την ηλικία, μιας και ο συγγραφέας εξισώνει ανδρικές και γυναικείες συμπεριφορές ηρωισμού. Παρόλα αυτά, η μαρτυρία του Νικολαΐδη για την Αράπιτσα δεν αξιοποιήθηκε από τους επόμενους ιστοριογράφους και επικράτησε η αφήγηση του Τρικούπη. Αναξιοποίητη έμεινε, εξάλλου, και η μαρτυρία για τη συμμετοχή ανδρών στο Ζάλογγο από τον περιηγητή William Martin Leake, ο οποίος αναφέρει πως, όταν έπεσε το Κούγκι, έξι άνδρες και είκοσι δύο γυναίκες ρίχτηκαν από τα βράχια.²⁶

Την επόμενη χρονιά ο εκδότης της εφημερίδας *Αιών* Ιωάννης Φιλήμων, στο *Δοκίμιον ιστορικών περί της ελληνικής Επανάστασεως* (1860), επέλεξε να αποσιωπήσει τα γεγονότα της Νάουσας, και, μολονότι αφιερώνει ειδικό κεφάλαιο στην Επανάσταση της Μακεδονίας, επικεντρώνεται στη δράση του Εμμανουήλ Παππά στη Χαλκιδική. Μνημονεύει αφενός τα δεινά των Ελλήνων της Μακεδονίας που ξεγέρθηκαν λόγω της διοίκησης ενός «παγκάκιστου και αιματορρόφου» Τούρκου στη Θεσσαλονίκη, αφετέρου την εικόνα της βαρβαρότητας, η οποία, άλλωστε, πλανάται σε όλους τους συγγραφείς.²⁷ Την ίδια δεκαετία ο σουλιώτης αγωνιστής του 1821, Ταγματάρχης Λάμπρος Κουτσονίκας, συμμεριζόμενος τον Rouqueville και τον Τρικούπη στην περίπτωση της Αράπιτσας, παρουσίασε περίπου ίδια εικόνα χωρίς επιπλέον πληροφορίες: «Διάφοροι παρθένοι ερρίφθησαν μετά των μητέρων τους ζώσαι εντός του Μέλανος ποταμού (Μαυρονέρι)».²⁸

Ωστόσο, ο Νικόλαος Κ. Κασομούλης, αν και στρατιωτικός αρχηγός της Επανάστασης της Νάουσας και σύγχρονος με τα γεγονότα, στα *Ενθυμήματά* του αποσιωπά τα γεγονότα που ακολούθησαν τον «χαλασμό» της πόλης και δεν μνημονεύει τη θυσία των γυναικών στην Αράπιτσα. Είναι ο μόνος ιστοριογράφος ο οποίος, έχοντας ως μαρτυρίες την επιστολή του πατέρα του Κωνσταντίνου και του αδελφού του Γεωργίου, περιγράφει τις πρώτες στιγμές της εξέγερσης στη Νάουσα (19 Φεβρουαρίου 1822)· την ξαφνική επίθεση των επαναστατών εναντίον των Τούρκων που βρίσκονταν στην αγορά και την εκτέλεση του αγά

της Χίου και αργότερα σπούδασε στην Ευρώπη. Έγραψε το παραπάνω βιβλίο, θέλοντας να δια φωτίσει τους Ευρωπαίους για την «αφόρητη κατάσταση της Οθωμανοκρατίας στη Μακεδονία». Περιηγητής στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, μάλλον με εντολή του ελληνικού κράτους, επισκέπτεται περιοχές και περιγράφει «από τοπογραφική, στατιστική, στρατιωτική, ηθική και πολιτική άποψη». Ενώ έκανε πολλά ταξίδια, εστίασε στο τελευταίο, μετά τη λήξη του Κριμαϊκού Πολέμου (1853-1856), γιατί του «άφησε βαθιές εντυπώσεις». Βρήκε τους σκλάβους Έλληνες της Ηπείρου, της Θεσσαλίας και της Μακεδονίας πικραμένους.

26. Πολίτης, *ό.π.*, σ. 35. Ο Leake συνέλεξε τις πληροφορίες το 1805 και τις τύπωσε το 1835.

27. Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον ιστορικών περί της ελληνικής Επανάστασεως*, τόμ. 3, Αθήνα: Π. Σούτσα και Α. Κτενά, 1860, σ. 141-146.

28. Λάμπρος Κουτσονίκας, *Γενική Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως*, Αθήνα: Τύποις του «Ευαγγελισμού» Δ. Καρακατζάνη, 1864, τόμ. 2, σ. 91-97, όπου παρουσιάζεται η Επανάσταση της Νάουσας.

της Νάουσας και δεκαπέντε Τούρκων. Τονίζει τον ερχομό του εκπροσώπου της Φιλικής Εταιρίας Νικολάου Κανούση και τον, κατά την άποψή του, καταστροφικό του ρόλο στον ξεσηκωμό. Την αποτυχία της επίθεσης στη Βέροια, κατά τα λεγόμενά του, ακολούθησε η επιστροφή (από τη Βέροια) των εξεγερθέντων στη Νάουσα όπου η κατάσταση παρέμενε παράδοξα συγκεχυμένη· από τη μια συνεχιζόταν η εξέγερση και από την άλλη ήταν ανοικτά τα μαγαζιά. Το περίεργο είναι ότι ο Κασομούλης, σε ότι αφορά την τραγωδία που επακολούθησε την Επανάσταση της Νάουσας, αρκέστηκε μόνο σε υπαινιγμούς. Χαρακτηριστική του αποτροπιασμού του για τα συμβάντα είναι η απολογητική φράση του: «Αχ, τι έκαμα, και δεν εστεκόμουν εις τα Ψαρά».²⁹ Τεκμήριο αυτοκριτικής, που δημιουργεί ερωτηματικά. Ο Γιάννης Βλαχογιάννης, σχολιάζοντας τα απομνημονεύματα του Κασομούλη, διαπιστώνει ότι λείπει μια εκτενής αφήγηση της επαναστατικής προσπάθειας στη Δυτική Μακεδονία.³⁰

Στη δεκαετία του 1860, με την αλλαγή της Δυναστείας, οι Εκθέσεις των αγωνιστών φέρουν πληροφορίες κατεξοχήν για τις οικονομικές τους απαιτήσεις και συνοπτικά για την πολεμική τους δράση. Πρόκειται για αγωνιστές οι οποίοι επαναφέρουν το θέμα της αποζημίωσής τους, λόγω της συμμετοχής τους στην Επανάσταση της Νάουσας και γενικότερα στον Αγώνα. Ανάμεσά τους οι Αναστασίου Χρυσάφης, τρία χρόνια αιχμάλωτος, ο Βούλγαρης Κ. Πέτρος,³¹ και ο Ολύμπιος

29. Νικόλαος Κ. Κασομούλης, *Ενθυμήματα στρατιωτικά της Επανάστασης των Ελλήνων 1821-1833*: προτάσσεται ιστορία του Αρματωλισμού, εισαγωγή και σημειώσεις υπό Γιάννη Βλαχογιάννη, τόμ. 1, Αθήνα: Χορηγία Παγκείου Επιτροπής (1940), σ. θ, ι, ια, 200 κ.ε. Ας σημειωθεί ότι ο Νικόλαος Κασομούλης ξεκίνησε να γράφει στα εβδομήντα του, δηλαδή γύρω στα 1865, και στην αφήγησή του δεν χρησιμοποιεί ακριβή ημερομηνία παρά μόνο για τον μήνα Μάρτιο. Ο Βλαχογιάννης τις συμπληρώνει από τον Ευστάθιο Στουγιαννάκη. Η αφήγησή του ξεκινά από την αναχώρησή του από τα Ψαρά στις 18 Φεβρουαρίου 1822 και την άφιξή του στα παράλια του Ολύμπου στις 22 του ίδιου μήνα. Ο Κασομούλης θεωρεί υπαίτιο των γεγονότων τον Νικόλαο Κανούση, αντιπρόσωπο του Γρηγορίου Σάλα, ο οποίος είχε διοριστεί από τον Δημήτριο Υψηλάντη αρχηγός της Επανάστασης του Ολύμπου: «αυτά τα οπωρικά τα έκαμεν ο σπόρος του κυρίου Κανούση», ενώ ο Βλαχογιάννης θεωρεί άδικη την κρίση του. Αναφερόμενος στην επιστολή του αδελφού του γράφει: Στον «Γεώργη, οπωσούν πολιτισμένος, όλα εις την Νάουσαν του εφάνησαν παράξενα, μάλιστα ο τρόπος της επαναστάσεως των πολιτών» και τελειώνει: «αύτη η διήγησις του αυταδελφού μου μ' έδωσεν να καταλάβω ποίον ήτον και αυτών το τέλος. Εφώναξα με το συνειδός μου: Αχ, τι έκαμα, και δεν εστεκόμουν εις τα Ψαρά;». Ο πατέρας του Κωνσταντίνος Κασομούλης πολέμησε στη Νάουσα: Ιωάννης Κ. Βασδραβέλλης, *Οι Μακεδόνες εις τους υπέρ της ανεξαρτησίας αγώνας, 1796-1832*, Θεσσαλονίκη, 1950. Ο Αστέριος Κουκούδης, στο «*Οι Βλαχοί στη Ναουσα του 1821: Στοιχεία και ενδείξεις διαχρονικής παρουσίας*», *Μελετήματα Ημαθίας*, 3 (2011), 293-338, αναφέρει ότι ανάμεσα στους επαναστάτες που κατέφυγαν στη Νάουσα και συμμετείχαν στα πολεμικά γεγονότα υπήρχαν αρκετές οικογένειες βλάχικης καταγωγής (η οικογένεια του Νικολάου Κασομούλη από τη Σιάτιστα με καταγωγή από το Πισοδέρι της Φλώρινας, 150 περίπου πολεμιστές από τη Βλάστη με αρχηγό τον Καραμήτσο και πολλοί σφαιγιασθέντες.

30. Κασομούλης, *ό.π.*, σ. 212.

31. Γιώργος Χ. Χιονίδης, «Λησμονημένοι Ναουσαίοι αγωνιστές του '21», *Μακεδονικόν Ημερολόγιον, Ν. Σφενδόνη*, 49 (1979), 75-80. Βλ. επίσης στο Κώστας Σπανός, «Δεκατέσσερα έγγραφα των αγωνιστών Νικολάου-Ολύμπιου», *Μακεδονικά*, 20 (1980), 283-306, όπου αναφέρεται το αίτημα της χήρας του Διαμαντή Νικολάου-Ολύμπιου, Μεταξιάς, «προς την επί των θυσιών και αγώνων Επιτροπή» για προίκιση της κόρης της, ώστε να αποκατασταθεί.